

Наталія Скоропляс
м. Збараж

ЗОЛОТОПОТОЦЬКИЙ ЗАМОК В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ І ПРИСТОСУВАННЯ

Розглянуто історію будівництва і функціонування замку в селищі Золотий Потік Тернопільської області, як оборонної і житлової споруди, історію зміни його власників. Визначено перспективи замку як історичного, архітектурного і туристичного об'єкту в складі Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Особливості, притаманні Західноподільському регіону, в якому знаходиться значна частина Тернопілля, обумовлені його важливим геополітичним розташуванням. Упродовж тисячоліть басейн Середнього та Верхнього Подністер'я був територією, в якій стикалися, змішувалися та формувалися нові культурні явища. Цілком закономірним був процес активного будівництва у цьому регіоні великої кількості поселень, захисних споруд, особливо замків. На сьогоднішній день вони виявляють себе феноменами культури.

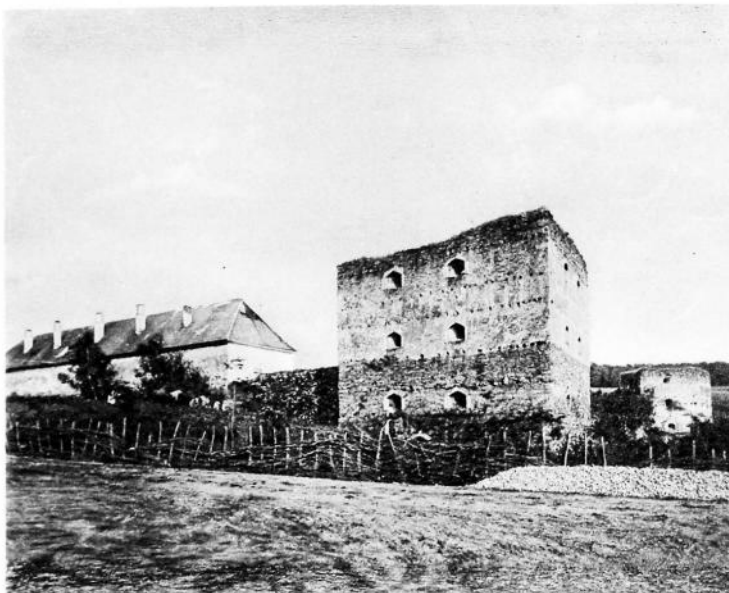
Спроба держави зберегти культурну спадщину Тернопілля і підтримати вітчизняну туристичну галузь відобразилась в передачі до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля» в жовтні 2008 року ще семи замків, а

серед них і замку в селищі Золотий Потік Буцацького району Тернопільської області.

Селище Золотий Потік, розташоване неподалік впадіння річки Стрипа в Дністер, відоме з XIV ст. під назвою Загайполе.

Втім у гродських і земських актах за 1433 р. воно вже згадується як село Потік (Potok) у галицькому повіті, володарем якого був королівський орендатор Миколай Парава з Любину [1, стор. 144].

У першій половині XVI ст. польський король Сигизмунд I подарував надвірному маршалку королевича графу Якубу Потоцькому в нагороду за заслуги волості Загайполе і Соколів. В 1570 році власник домігся для села статусу містечка і перейменував його на Золотий Потік [2, стор. 17].

Potok Złoty. Zamek (XVII w.)

Potok Złoty.
Brama zamkowa (XVII w.)

XIX

Рис. 1. Золотопотоцький замок, поч. XX ст.

Рис. 2. Золотопотоцький замок, 2013 рік

Рис. 3. Надбрамна вежа, 2013 рік

Великий і розгалужений рід Потоцьких дав Польщі більш як 30 сенаторів, 4 великих коронних гетьманів, видатних політиків і дипломатів. Першим, хто став сенатором, був Якуб – онук засновника роду, який свою долю пов'язав з канцлером і великим коронним гетьманом Яном Замойським. А найбільшу військову славу серед Потоцьких здобув Станіслав на прізвисько Ревера (1579-1667 рр), який дав початок так званій гетьманській лінії роду, і який першим почав використовувати герб «Срібна Пилява». Першим, хто отримав графський титул, був представник бучацької гілки Потоцьких – Домінік (у 1777 р.), а потім Вінцент – підкоморій великий коронний (1784 р.), а усі інші Потоцькі тільки у ХІХ ст. [3, стор. 98].

З історичних джерел відомо, що привілеєм від 1578 р. польський король Стефан Баторій дозволяє братам Яну, Якову, Андрію, Миколі і Стефану Потоцьким, дідичам містечка завести ярмарки на Св. Петра і Павла і на Воздвиження Чесного Хреста, а також торги кожного понеділка. У 1601 році містечку надано магдебурзьке право і герб «Пилява». Населення отримало право обирати органи місцевого самоврядування, займатися ремеслом, торгівлею.

Одночасно король запровадив у місті додаткові ярмарки і торги по суботах. Жителів звільнили на чотири роки від громадських податків (греблевого, мостового і торгового в руських землях). Золотий Потік отримав і найважливіший для нього привілей: шлях до найбільших міст Руського воєводства, Волині і Поділля проходив через місто [2, стор. 17]. Цим шляхом часто їздили валки коломиїців, які возили сіль. Наприкінці ХVІ – на початку ХVІІ ст. в Золотому Потіці було вже чимало ремісників: ковалів, мулярів, теслярів, кравців, кушнірів, шевців, а також мірошників [4, стор. 185].

В цьому ж, 1601 році, король Зигмунд ІІІ наказує ротмістру Стефану Потоцькому (1568-1631) укріпити містечко оборонними мурами для захисту мешканців і приїжджих купців від неприятеля. Саме тоді, на лівому березі ріки, у південній частині містечка Золотий Потік брацлавським воєводою і дідичем Бучача Стефаном Потоцьким побудований великий замок. А в 1664 р. Стефан Потоцький спільно з дружиною Марією Могилянкою – донькою господаря Молдови Єремії Могили, заклав костіол з домініканським кляштором [5, стор. 715]

Перша згадка про Золотопотоцький замок (в переліку з іншими об'єктами) є в історичному документі знайденому в Львівському державному архіві і датованому 24 січня 1771 р. (Справа 1710 «Центральна адміністрація столових маєтків греко-католицької метрополії у м. Львові»).

До кінця ХVІІІ ст. замок був житловим [6, стор. 45]. Це була улюблена резиденція Стефана Потоцького і його дружини. Потоцький любив проживати в замку і, одночасно, переховував в ньому багаті скарби, взяті за дружиною у придане [6, стор. 46].

Після смерті чоловіка Марія Могилянка приклала великих зусиль для того, щоб укріпити Бучацький замок, який також був власністю Потоцьких на той час. Невдовзі цей замок став однією з найсильніших фортець Поділля. Можливо, що тоді велися також деякі роботи і на замку в Золотому Потіці. Це припущення підтверджує той факт, що в жовтні 1630 р. до Польщі на запрошення короля Зигмунда ІІІ прибув із Франції інженер Гійом Левассер де Боплан. Він мав будувати фортеці на так званих «східних кресах» Польщі, а також зміцнювати і відбудовувати існуючі замки відносно потреб часу. Французький інженер був у Бучачі тоді, коли йшла ґрунтовна перебудова замку, а, отже можна сміливо припустити, що він мав

відношення до цієї роботи. На карті Подільського воєводства, складеної цим інженером, позначені Бучацький, Язлівецький і Золотопотоцький замки. З цього можна зробити висновок, що Боплан без сумніву займався цим укріпленням. Можливо, керував приватними архітекторами і будівничими Потоцьких.

Про місто та замок залишив свої враження мандрівник Ульріх Вердум, який проїздив через нього 9 січня 1672 р.: «Потік – це мале місто, розташоване над Дністром з подільського боку. Воно має папський костюл, збудований з каменю. Замок, розташований у південному кінці, також оточений кам'яним муром і захищений чотирма вежами. Крім того, греки або русини мають церкву на передмісті, а євреї божницю в місті. Весь рід Потоцьких дуже знаменитий в Польщі, виводить свій початок з цього місця, яке нині належить Брацлавському воєводі Потоцькому» [3, стор. 102].

Замок був регулярним, в плані подібний на квадрат. Збудований з місцевого сорту пісковика темно-червонуватого, гранітного кольору на невисокому горбі в долині на лівому березі Золотого потоку – притоки Дністра. Чотири кутові п'ятигранні башти, надворітня башта, палац і південно-східна оборона стіна звернена

до річки. З південно-західного боку знаходиться рів з ескарпом і вал. Товщина фортечних мурів – близько 2 метрів. Наличники вікон прикрашені різбленням рослинного орнаменту, іконниками і масками в стилі ренесансу [7, стор. 101; 6, стор. 40].

На початку 70-х років XVII ст. Поділля спустошили турецькі війни. У 1672 році Магомет IV підійшов до Бучача і захопив замок. Тоді ж була зайнята фортеця у Золотому Потоці. Згідно укладеного Бучацького договору Польща віддавала Поділля Туреччині. Це не сподобалося польським магнатам, що втрачали свої маєтки. Польський сейм у квітні 1673 р. відмовився ратифікувати цей договір.

Внаслідок цього, у 1675 р. розпочалася друга польсько-турецька війна. В 1676 році турецький паша Ібрагім Шейтан зруйнував містечко Бучач і його фортецю, захопив і спалив замок у Золотому Потоці [7, стор. 8].

Згодом замок був відбудований, доповнений новими спорудами і проіснував у цілості до початку XIX ст. [8, стор. 47].

В кінці XVIII ст. Микола Потоцький, тодішній власник Золотого Потоку, почав продавати окремі села, що входили до його маєтку. У 1786 році Золотий Потік разом із замком ку-

Рис. 4. Палацовий корпус, 2013 рік

Рис. 5. Північно-східна наріжна вежа

Рис. 6. Південно-східна наріжна вежа

пив голова давнього шляхетського суду у Станіславові, таємний цісарський радник Гнат Скварчинський [9, стор. 34].

До кінця XVIII століття замок був житловим. В західній частині замкового подвір'я розміщувався колодязь, засипаний в XIX ст.

Починаючи з XVII ст. у містечку Золотий Потік розвивається обробка дерева – дерев'яна скульптура. В 50-60 роках XIX ст. у містечку виробляли продукцію два напівкустарні підприємства – фабрика дренажних труб та гіпсу. З 1817 року працювала одна двомовна школа, в якій впродовж багатьох років один вчитель навчав 40-50 дітей.

З кінця XVIII ст. власником замку стає магнат Ольшевський, який у 1840 р. побудував біля замку великий палац [10, стор. 18]. За переказами місцевих жителів він був запроєктований якимсь італійцем. Він не являв собою однорідну за стилем композицію. Це була прямокутна в плані будівля, одноповерхова, з дуже глибокими пивницями, накрита невисоким чотирихилим дахом. Головний фасад палацу був збудований у стилі класицизму, а дворовий і бічний лівий – мали неоготичні акценти. В центральному холі і житловій кімнаті, по сусудству з великим салоном, з правої сторони, стояли вирізблені з тесаного білого каменю ренесансові каміни з замку Стефана Потоцького.

Великий парк, який оточував палац, займав площу біля 20 га. Він мав 200-річну липову алею, котра не мала собі рівних в цілій околиці. Цю алею з трьох сторін оточувала частина пар-

ку, звана «старим садом». До дуже рідкісних порід належав старий розлогий ясен. Великою оздобою парку було кілька скульптур, перенесених зі старого замку. Парк також був закладений садівником Влохою. Перед 1914 р. його перекомпонував відомий львівський дендролог Кубів. Герард Ціслек у книзі « Польські парки» повідомляє про два види парку в Золотому Потіці.

З літературних джерел відомо, що Золотопотоцький замок сполучався підземним ходом з Язловецьким і Бучацьким, а також з костьолом у Потоці [11, стор. 91]. В 1870 р., коли копали вапняк біля костельного цвинтаря, випадково відкрили частину цього ходу. Тоді було відкрито залізну браму, що закривала хід з південної сторони і вела до замку і багато ніш зі старим вином, яке пролежало в укритті багато років [13, стор. 182].

Існує легенда, за якою засипаний тепер підземний хід мав вихід до замку в Чернелиці [11, стор. 91].

Кошти, витрачені на побудову нового палацу, були настільки великими, що значно перевищували можливості господаря маєтності, який збанкрутів і продав замок. Наступний власник замку, Ян Стоєвський відпродав його рабину-«чудотворцю» Израелю Фрідману. Замок починає руйнуватися, у місті Золотий Потік оселяється нужда.

В 1875 р. рабин Садогурський, наступний власник замку, продав цю маєтність Владзімежу Іпполіту Гневошу з Олексова

(1838-1909). Родина цього австрійського шамбеляна і посла Державної Ради у Відні володіла замком аж до 1939 р. Гневош намагався врятувати старі мури. Тут розміщується суд, в'язниця та податковий уряд, котрий до того знаходився у Бучачі. В той же час башти замку перебувають під стайні і хліви для коней та худоби.

За часів Володимира Гневоша в палаці зберігалися родинні портрети, дві акварелі роботи Юліуса Коссака на військову та мисливську тематику, портрет Володимира Гневоша пензля Юліана Фаліята, старе срібло і фарфор, переважно австрійського походження. Бібліотека складалася з 2000 томів класики і белетристики німецькою, польською, французькою та англійською мовами. Після смерті Володимира Гневоша, а пізніше вдови Марії Кжевунувичівни, Золотий Потік одідичив їх син Олександр.

Згодом у замку відкривається ресторан, а при ньому невелика бібліотека і кімната для гри в більярд, шахи, карти та ін. Тут любила збиратися інтелігенція містечка у довгі зимові вечори. Влітку на подвір'ї на спортивному майданчику грали в городки, теніс, волейбол. З жителів замку сторожили містечка ще пригадують дивакуватого комісара фінансів Шарковського і тюремного ключника Пилипчука.

Цінну бібліотеку та більшу частину художньої збірки з палацу у 1918 р. було вивезено до Москви. У 1920-х роках замкові мури починають розбирати на будівельний матеріал для спорудження парового млина.

Проте, 8 березня 1926 року староство в Золотому Потіці звернулося до повітового відділу у Бучачі з повідомленням, що замок збережений до сьогодні відносно добре,

прослідковуються сліди давніх валів і ровів. Ці матеріали з метою реєстрації історико-архітектурних пам'яток Східної Галичини зібрав урядовий комісар Кухецький [11, стор. 91] (Рис. 1).

Пожежа 1935 року знищила палац на території замку. Та власники вперто відбудовують споруду у 1938 році. Рештки самої фортеці піддали консервації [13, стор. 76].

У 30-х рр ХХ ст. руїни замку у Золотому Потіці були законсервовані. Архітектор Чеслав Тульє відносить замок у Золотому Потіці до типу чотирикутних фортець. Аналогами таких укріплень можуть бути замки у Жовкві, Свіржі, Микулинцях, Поморянах [14]. Після війни замкові приміщення використовувались для різних господарських потреб. Останнім користувачем палацового корпусу була швейна фабрика. Після ліквідації фабрики палацовий корпус занепав і стоїть руїною (Рис. 4). У 80-90-х рр ХХ ст. приміщення колишньої в'язниці використовувалось як столярна майстерня. В північному крилі східного корпусу розташовувався заготівельний пункт. На території замку був влаштований склад металобрухту.

Протягом 1989-1994 рр, авторський колектив архітекторів Львівського філіалу Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту «Укрпроектреставрація» Держбуду УРСР у складі Гайди М. П., Скрентовича Я. Ю., Дубика Ю. Я., Бойка О. Г. проводив повномасштабне дослідження пам'ятки архітектури (ох. №656) поч. XVII ст. – Замок в Золотому Потіці Бучацького району Тернопільської області. В ході роботи визначено категорію і технічний стан всіх об'єктів пам'ятки. Обчислено фізичні об'єми, зроблено креслення, проекти і фотофіксацію всіх

Рис. 7. Наличники вікон і дверей в замку, 2013 рік

об'єктів Золотопотоцького замку. Крім того, був затверджений кошторис на першочергові протиаварійні роботи пам'ятки архітектури XVII ст. замку в Золотому Потоці Бучацького району Тернопільської області на суму 37563 крб. 00 коп.

В 1994 році, на замовлення Управління архітектури та містобудування Тернопільського облвиконкому, авторським колективом Українського спеціального науково-реставраційного інституту «Укрзахідпроектреставрація» у складі архітекторів Бендина Михайла та Муращенко Наталії проведено додаткові натурні наукові дослідження Золотопотоцького замку. Виявлено, що пам'ятка дійшла до нашого часу без істотних змін в перебудові планувальної структури.

Було проведено ретельне візуальне обстеження всіх стін і деталей пам'ятки. В результаті аналізу інформації, виявленої після закладення 9 (дев'яти) шурфів в різних місцях замку та проведенні зондажу встановлено, що південно-східна вежа трьохярусна із слідами від перекриття дерев'яними балками. Знайдено рівень низу бійниць першого ярусу та рівень кам'яної підлоги. Проте після проведення величезного об'єму робіт науковцями інституту, практичного втілення в життя їх рекомендацій не було здійснено.

Лише з 2008 року, коли Золотопотоцький замок увійшов до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля», були розпочаті роботи, в першу чергу, по консервації і збереженню того, що ще залишилося від давньої архітектурної, житлової та оборонної споруди.

До нашого часу Золотопотоцький замок перетворився на справжню руїну. Однак, він є пам'яткою, що належить до найяскравішого періоду оборонної архітектури Поділля, він є зразком регулярної забудови з невеликим приміщенням садибного типу. І замок, і палац вимагають проведення ґрунтовних архео-

логічних досліджень і консерваційних робіт.

На думку професора, викладача Львівського національного університету ім. Івана Франка Рутинського М. Й. «Пожвавлення туристичного інтересу до Золотопотоцького замку стане можливим за умови організації в палаці молодіжної турбази і сільського краєзнавчого музею та об'єднанні зусиль щодо охорони й популяризації пам'ятки з боку місцевої влади і представників одного з клубів національній Федерації історичного фехтування і реконструкції» [15, стор. 160].

Доктор історичних наук Орест Мацик, класифікуючи оборонні споруди України за придатністю цих пам'яток для розміщення в них закладів відпочинку і туризму відніс Золотопотоцький замок до групи Б – замки і фортеці, придатні для використання під заклади відпочинку і туризму.

(тематичні готелі, лицарські ресторани, анімаційні театри-скансени) [15, стор. 58].

Зараз Золотий Потік має вигідне географічне розміщення, адже через нього проходить шлях до гірськолижного курорту «Буковель». Тому так важливо створити тут умови для перебування подорожуючих. Крім цього багата історія замку і його власників, особливо роду Потоцьких, дозволяє залучити до співпраці іноземних партнерів, зокрема поляків.

Національний заповідник «Замки Тернопілля» розпочав роботу над проектом створення на базі замку феодального помістя, відтворюватиметься період XVII-XVIII ст. Крім цього, планується повне відтворення побуту селян та феодалів.

Але проект пристосування Золотопотоцького замку може бути втілений в життя лише при державній фінансовій підтримці, глибокій зацікавленості в його реалізації не тільки Національного заповідника «Замки Тернопілля», але й регіональної та місцевої громади.

Список використаних джерел: 1. Paprocki W. Herbi gycerstwa polskiego. – С.144. 2. Крип'якевич І. Коротка історія Зборова. – Львів, 1929. – С. 17. 3. Вердум Ульріх фон. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 . . . через королівство Польське. Переклад з німецької І. І. Сварника. Жовтень. – 1983. – № 10. – С. 102. 4. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область. – К., 1973. – С. 15, 185. 5. Balinski M. Dipinski T. Starozytna Polska. – W, 1876. – Т. II. – S. 715. 6. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. – Lwow, 1892. – S.40. 7. Czolowski A. Janusz B. Przeszlosc i zabytki wojewodztwa Tarnopolskicgo. – Tarnopol, 1926. – S. 100-101, 186. 8. Przewodnik po wojewodrtwie Tarnopolskim. – Tarnopol, 1928. – S. 46-47. 9. Тиндюк М. Некоторые исторические сведения о Космирине, селе Бучацкого повиту в Галичине и многих других окресных селах. – Львів, 1894. – С. 34. 10. Aflanazy K. Materialy do

dziejow rezydencji. T. VII B. – W., 1990. – S. 98. 11. Львівська державна бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Фонд УК-23. – с. 91. Матеріали у справі реєстрації історико-архітектурних пам'яток у Східній Галичині, 1921-1929 р. 12. M. Feder. Potok Zloty. "Nasz kraj", tygodnik ilustrowany, 10.08.1907, z.6, R.. – S. 182-183. 13. H. Stupnicki. Galicya pod wzgledem geograficzno-topograficzno-historycznym. – Lwow, 1849. – S. 76. 14. Cz. Thullie. Pjlskie zamki I miasta warowne. [Wyjatek z pracy R. T. Cechy obronne Zadytkow polskiego budownictwa]. Czasopisma techniczne. – Lwow, 1934 – №7. – R.LII. 15. Рутинський М. Й. Замковий туризм в Україні. – Київ, 2007. – С. 160.

Summary. History of building and functioning of castle in a settlement Zolotoy Potik of the Ternopil area, as defensive and housing building, history of change of his proprietors. The prospects of castle are certain as a historical, architectural and tourist object in composition of National reservation "The castles of Ternopil region".

* * *

*Ірина Майба
м. Збараж*

ФОРТЕЦЯ У ПІДЗАМОЧКУ – ФОРТИФІКАЦІЙНЕ УКРІПЛЕННЯ ПОЧ. XVII СТ. НА БУЧАЧЧИНІ І ЯК ПРИКЛАД ОБОРОННОЇ АРХІТЕКТУРИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Виявлено історичні особливості і місце замку в класифікації оборонних споруд Тернопілля та фортець Бучаччини к. 16 – поч. 17 ст., досліджено особливості гербової композиції та архітектури фортеці як зразка оборонної архітектури Правобережної України.

Підзамоцька фортеця – фортифікаційна споруда, пам'ятка архітектури національного значення. Розташована на плоскогір'ї на стрімкому лівому березі р. Стрипа на західній околиці с. Підзамочок Бучачького району, на північ від м. Бучач. Закладений у 1600 р. за сприяння власника навколишніх сіл Яна Кшиштофа Бучачького (Творовського) – сина Миколи Бучачького і Анни Магдалени. Замок мав служити сільською панською садибою.

Замок в селі Підзамочку, або як його ще називають Підзамче, належав до Бучачьких мастків. Він входив, як і неіснуючий тепер домініканський монастир, до оборонних елементів Бучачької фортеці. Замок простояв цілісно недовго, менше, ніж століття. Під час облоги Бучача п'ятсот тисячним турецьким військом під проводом султана Магомета IV вже у 1672 р. частково постраждали мури замку у Підзамочку [1, с. 10]. У 1676 р. його знищено турецьким військом під командуванням паші Ібрагіма Шейтана

Коли дощенту знищено замок, у джерелах є розбіжності: Кунжек Т., Ортовіч М. фіксують 1672 рік, Чоловський, Беловський А., Баренч виділяють 1676 рік.

По смерті одного з Бучачьких – Івана, його сестра одружується з Андрієм Потоцьким і Бучач зі своїми околицями стає власністю роду Потоцьких. Вся подальша доля села була нерозривно пов'язана вже з Потоцькими.

З літературних джерел відомо, що приблизно до 1780 р. замок був житловим [2, с. 11]. Тоді фортеця належала до Миколи Потоцького, котрий, цілком можливо, відбудовував його. Про це немає згадок у літературі, але можна висловити таке припущення, бо саме у першій половині XVIII ст. граф Потоцький частково відбудовує Бучачький замок, котрий у середині XVIII ст. мав ще непоганий вигляд. У 1807-1869 рр. при споруді діяла паперова мануфактура, що працювала на енергії води.

Пізніше замок у Підзамочку поволі занепадає і перетворюється у руїну. Власники втрача-